

HÜSEYN ARIFIN "DİLQƏM" POEMASI

Xalq şairi Hüseyn Arif (1924-1992) Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, Böyük Vətən müharibəsindən sonra ədəbiyyat və sənət aləminə gəlmiş, yaradıcılığında xalq şeirinin ən müxtəlif janrlarından və üslubi imkanlarından yararlanmış, xalqilik, insani hiss və duyğuları poetik bir əda ilə oxucuya çatdırmaq Hüseyn Arif poeziyasının əsas mahiyyət və məğzində dayanan ümdə xüsusiyyətlərdən biri kimi müəyyənləşmişdir. Şairin yaradıcılığında özünü qabarıq şəkildə nümayiş etdirən bu məziyyətlərin aşiq sənətindən və ağız ədəbiyyatının zəngin xəzinəsindən qaynaqlandığını izah etməyə elə bir ehtiyac yoxdur. Belə bir cəhəti şairin əsərlərində özünü göstərən poetik ruh və intonasiyadan, axar-baxarlı dil və üslubdan da duymaq mümkündür. Şeirin, sənətin insanların ruhuna və mənəviyyatına göstərə biləcəyi təsiri şair "Şeir" adlı qoşmasında belə dilə gətirir:

De, kimə lazımdır, nəyə gərəkdir
Dostların könlünə yatmayan şeir?
Fəhlənin ruhunu qanadlandırır
Alimin ağlına batmayan şeir.
Yaysın dağ ətrini, dəniz ətrini,
Qızılgül, göy sünbül, nərgiz ətrini,
Yaşarmı torpağın təmiz ətrini
Göylərin ətrinə qatmayan şeir!

Yaxında alışıb, uzaqda yansın,
Tüstüdə boğulub, ocaqda yansın,
Kitabda alışıb, varaqda yansın
Bu evdən o evə çatmayan şeir!¹⁰³

Bu xarakterik nümunədə şeirin insan qəlbinə sirayət etmək gücü, onu saflaşdırmaq vəzifəsi ilə bərabər, təbətə, ətraf aləmlə əlaqə və təmaslarının vacibliyi ideyası da ön plana çəkir. Şübhəsiz ki, belə bir sənət kredosundan çıxış etmək yalnız şairlərin yaradıcılığı üçün məqbul sayıla bilən bir meyar və prinsip kimi dərk və qavranıla bilməz. Bu bir şair kimi Hüseyn Arif yaradıcılığının ideya-bədii mənbələri hesab olunan şifahi xalq yaradıcılığı və aşiq sənəti üçün də bu eyni dərəcədə aktuallıq kəsb edir. Aşiq sənəti Azərbaycan xalqının etnik – mədəni sisteminə məxsus ən incə xüsusiyyətləri, mənəvi dünyasına xas olan etnoqrafik cizgiləri canlandıran və zaman-zaman nəsillərin yaddaşına köçürən unikal bir mədəniyyət hadisəsidir. Xalqın istək və arzularının, mübarizə tarixinin tərcümanı olan bu sənətdən yalnız aşiq və ifaçılar faydalanmamış, o eyni zamanda milli musiqinin repertuar baxımından zənginləşməsində, yazılı ədəbiyyatın sənətkarlıq baxımından inkişafında da özünəməxsus rol oynamışdır. Hüseyn Arif dünyaya göz açandan belə bir sazlı-sözlü mühitə qaynayıb qarışmış, bir şair kimi yaradıcılığında bu əvəzsiz saz-söz dünyasından kifayət dərəcədə faydalanmışdır. Digər bir maraq doğuran cəhət də odur ki, o, həm də bütün yaradıcılığı boyu unudulmaqda olan aşıqların poetik irsinin dildə-ağızda gəzən nümunələrini mahal-mahal gəzərək toplamış, bir çox aşiq-sənətkarların kitablarının nəşr olunmasında bir tərtibçi kimi də yaxından iştirak etmişdir. Bu mənada Aşiq Alı şeirlərinin kitab halında işıq üzü görməsində Hüseyn Arifin xidmətlərini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Belə bir fəaliyyət əsində tərtibçi, mətnşünas və tədqiqatçı əməyini də göz önündə canlandırır. Keçən əsrin 80-ci illərin əvvəllərindən: 1982-ci ildən vəfatına kimi – 1992-ci ilə qədər ilk dəfə təşkil olunan bir yaradıcılıq qurumun rəhbərliyinə Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin sədri kimi irəli çəkilməsi bu sahədə onun ardıcıl və fasiləsiz fəaliyyətinin nəzərə alınması kimi də dəyərləndirilə bilər.¹⁰⁴ Hüseyn Arifin aşiq yaradıcılığı ilə bağlı axtarışlarının bir hissəsi də onun poetik irsində özünü parlaq şəkildə nümayiş etdirir. Belə ki, Aşiq Alı da daxil olmaqla Aşiq Ələsgər, Aşiq Mirzə, Aşiq Hüseyn Bozalqanlı, Aşiq Kərəm kimi saz-söz dünyasının ünlü nümayəndələrinin həyatına, yaradıcılığına və sənətkar fərdiyyətinə münasibət bildirilən və ya onların poetik irsindən epigraf kimi seçilən misraların təsiri altında yeni mətləb və mənalara ifadə edən şeirlərin yaradılması da belə bir məhəbbət və ehtiramdan qaynaqlanması da təsadüfi hesab oluna bilməz. Yəhya bəy Dilqəmin taleyi, bir qüdrətli sənətkar kimi özünəməxsusluğu daim Hüseyn Arifi düşündürmüş, onun acılı-şirinli ömür yoluna həsr olunan şeirlərin, ayrıca epik səpkidə qələmə alınan poemaların qələmə alınmasına zəmin yaratmışdır. Dilqəm kimi el-obada məşhurlaşan aşığın həyatı, taleyi, sənət dünyası haqqında yazılan məqalələr, ayrıca oçerk, kitablarına yazılan müqəddimələr onun barəsində müəyyən bigilər verir. Mərhum folklorşünas Sədnik Paşayev Yəhya bəy Dilqəmin həyatı və yetişdiyi mühit haqqında belə bir məlumatı diqqəti cəlb edir: "XVIII əsrin sonu ilə XIX əsrin birinci yarısı arasında yaşayıb yaratmış Yəhya bəy Dilqəm öz lirik-aşıqanə qoşmaları, həsrətli, qübarlı gəraylıları və taleyinə uyğun bəslədiyi məşhur saz havası ilə həm müasirləri, həm də özündən sonrakı nəsillər arasında böyük şöhrət qazanmışdır. Yəhya bəy Dilqəm Şamxor (oxu: Şəmkir- A. Q.) rayonunun Dəllər – Cırdaxan kəndində doğulmuşdur. Köhnə kənd yerində indi də Dilqəmin bir çox nişanələri

¹⁰² AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun e. posta: *a. Qasimova 62 @ gmail.ru*

¹⁰³ Arif H. Şeir, Seçilmiş əsərləri, İdeya: Xalq Bank, Layihənin rəhbəri: Rafiq Həşimov, Nəşrin tərtibçisi və redaktor: Səlim Babullaoglu, Məsələhətçi: Zöhrə Hüseynzadə, Bakı, 2011, s.462-463

¹⁰⁴ Bu barədə bax: Əhmədov T. XX əsr Azərbaycan yazıçıları, Ensiklopedik məlumat kitabı (Təkmilləşdirilmiş üçüncü nəşri), Bakı, "Nurlar", Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2004, s.383

qalmaqdadır. Dilqəmin evinin yeri, evinin qabağında çinarların kötüyü durur. Evə yaxın yerdə “Dilqəm bulağı” vardır. İndiyə qədər bizə təkcə Ağdabanlı Qurbanın adı ilə bağlı “Qurban bulağı” məlum idi. “Dilqəm bulağı” bir daha sübut edir ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq el sənətkarlarının adı ilə bağlı bulaqlar yaranmışdır ki, o dövrün saz-söz məclisləri də məhz bu bulaqların başında keçmişdir.¹⁰⁵ Əlbəttə, bu tərcümeyi-hal səciyyəsi daşıyan qeydlərdən də göründüyü kimi, Yəhya bəy Dilqəmin uzun müddət həyat və yaradıcılığı, aşıq sənətindəki müstəsna yeri və mövqeyi barədə yetərincə bir məlumatın olmaması onun şəxsiyyəti, yetişdiyi mühit və çevrəsi haqqında dürtüst təsəvvür yaratmağa imkan verməmişdir. Hüseyin Arifin (o vaxtlar şair daha çox Hüseyin Hüseyinzadə kimi tanınırdı – A. Q.) Yəhya bəy Dilqəm şəxsiyyətinə və sənət dünyasına marağı keçən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən başlayır. Belə ki, o, 1972-ci ildən etibarən “Dilqəm” poeması üzərində işləməyə başlayır, poemadan müəyyən fəsilləri və parçaları mətbuat səhifələrində nəşr etdirir.

Poemanın başlanğıc hissəsində Dilqəmin adına və şəxsiyyətinə hörmət və ehtiramı poetik bir pafosla ifadə edən müəllif böyük el sənətkarının şeirlərində əsas janr kimi aparıcı mövqə qazanan qoşmaya müracət etməsi də təsadüfi deyil, burada hadisə və şəxsiyyətə uyumlu forma və qəlib çərçivəsində münasibət bildirilməsi də özünün diqqət çəkiciliyi ilə əlamətdarlıq qazanmış olur:

Torpağa baxıram, daşa baxıram
Torpağımda Dilqəm, daşımda Dilqəm.
Xəbərlə, xəbərsiz ötür fəsillər,
Baharımda Dilqəm, qışımda Dilqəm.

Axdı qulağıma yanıqlı səsi.

Çoban bayatısı, el şikəstəsi.

Sağımda, solumda isti nəfəsi,

Arxamda Dilqəmdir, qarşımda Dilqəm.

Şeiriyət qoxulu yayım, payızım,
Başqa bir aləmdən qalxır avazım.
“Dilqəmi” üstündə köklənib sazım,
Qəlbimdə Dilqəmdir, başımda Dilqəm.¹⁰⁶

“Dilqəmi” üstə köklənmək poemanın ayrı-ayrı fəsillərində də özünün qabarıq nümayiş etdirməkdədir. Belə bir məziyyəti nakam taleli aşıq-sənətkarın öz sevgisi yolunda çəkdiyi məşəqqətlərin inandırıcı və təsirli şəkildə ifadəsi zamanı yaxından görmək olur.

Poemanın “Axtarış” adlı hissəsində aşığın ömür və sənət yoluna məxsus ən incə təfərrüatları axtırmaq onu epik təhkiyənin mərkəzinə çəkmək əsas məqsəd və qayeyə çevrilir. Şair belə bir axtarış sevdasının gözüne el-el, oba-oba, oymaq-oymaq gəzib dolaşdığı yerlərlə dərinlən tanışlığından qürurla söz açır və belə səyyahlığın ona yaddaşlardan silinməkdə olan sənətkarların da üzə çıxarılmasında bir vasitə olduğunu inandırıcı şəkildə oxucuya çatdırmağa çalışır:

Saçlarımın qırovunu
Murovdakı, Qoşqardakı boz buluddan,
Kəpəzdəki, Murğuzdakıçəndən soruş.
Soraqdayam,
Aşıq Alı sorağında, aylar, illər yola düşüb.
Atlı, atsız
Vaxtlı, vaxtsiz
Yönüm sağa, sola düşüb.¹⁰⁷

Şair öz əbədi ünvanını da belə axtarıqların coğrafiyasında dərin iz qoyacağına dərin inamını ifadə edir, bu gecəli-gündüzlü, əldə çıraq axtarıqların ən etibarlı mənbəyi kimi hafızasında min illərin tarixini yaşadan babalara, sinəsi bayatı və ağıllarla, qoşmalarla dolu nənələrlə üz tutduğunu bildirir. Gəraylılar, divanilər, bağlamalar, müxəmməslər, zəncirləmələr axtarışında olan lirik qəhrəman şairin özüdür. Belə bir ədəbi üsul heç də fərdi eqonu mütləqləşdirmək səciyyəsi daşımır, əksinə, şairin yaxından bələd olduğu mətləbləri daha dərinlən və inandırıcı boyalarla canlandırılması üçün əlverişli zəmin hazırlayır. Abbasları, Əmrahları, Qasımları, Qurbanları, Valehləri, Musaları, Novruzları axtaran qəhrəmanın uzun müddətdən bəri Dilqəm axtarışına rəvac verməsini belə ifadə edir:

Kənd-kənd, ev-ev,
insan-insan.
Kim axtarar
axtarmasam,
axtarmasan?
Babaları soraqlayıb

¹⁰⁵ Paşayev S. XIX əsr Azərbaycan aşıq yaradıcılığı, Bakı, 1990, s.24

¹⁰⁶ Hüseyinzadə H. Dilqəm (“Dilqəm” poemasından parçalar), Seçilmiş əsərləri, İki cildə, I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, s.177

¹⁰⁷ Hüseyinzadə H. Dilqəm (“Dilqəm” poemasından parçalar), Seçilmiş əsərləri, İki cildə, I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, s.

dərinbir aləmi

axtarıram.

Nə müddətdir.

Dilqəm məni buraxmayıb.

Mən Dilqəmi axtarıram.¹⁰⁸

Axtarmaq, aramaq, itib-batmaqda olan sənət incilərini və onu yaradan şəxsiyyətləri tapıb üzə çıxarmaq ümumən poemanın əsas leymotivi kimi üzə çıxır. Bu mənada “Saz götür” adlı fəsil maraqlı doğurur. Müəllif “Dilqəmi” havasının kədər və qəm üstə köklənən sədasi ilə Yəhya bəyin ruhu-mənəvi aləmi arasında oxşarlıq və uyarılığa diqqəti yönəldir, çoxsaylı insanların qəlb harayını da bu havacatın səsləndirilməsində axtarılması təbii və inandırıcı təsir bağışlayır. Burada bir şəxsin-aşığın timsalında bütün insanlığın qəm və nisgini ifadə etmək aparıcı bir məziyyət kimi xüsusi dəyər daşıyır. Maraqlı doğuran bir əlamətdar cəhət odur ki, Yəhya bəy Dilqəmin başına gələn ağrı-acılı hadisələr elə onun sonralar aşiq sənətinə gələnlərin dilindən səsləndirilməsi və dinləyici auditoriyasının böyük həyəcan və maraqla qarşılamağı səhnəsi nəsillər arasında qırılmaz əlaqə və bağların mövcudluğundan xəbər verir. Bu fəsildə Aşıq Mirzənin Dilqəmdən ürək ağrısı və daxili bir həyəcanla bəhs etdiyi hadisələrin özü baş verənlərə müəllif və tamaşaçı mövqeyini də paralel şəkildə izləməyə imkan yaradır. Dilqəmin sevgisi yolunda çəkdiyi iztirablar, Telli xanımın (bəzi tədqiqatçılar onu Dostuxanım kimi də təqdim edirlər – A. Q.) övladının olmaması bəhanə gətirilərək kəbinin geri oxudulmasına etiraz edərək atası evinə getməsi və bir də geri qayıtmaması ilə bağlı epizodlar poemada bir o qədər təfsilatı ilə təsvir edilməyə də, bu hadisəyə işarələrin olması aydın şəkildə özünü göstərməkdədir. Burada Telli xanımın gedişindən dolayı Yəhya bəyin yaxın sirdaşı qədər etibarlı atının kişnərtisi, göz yaşları axıtması baş verən hadisənin bütün mənzərəsi ilə əks etdirilməsinə bir vasitə kimi düşünülməsi özünü göstərməkdədir. “Ayrılıq” və “Usta bir saz bağla” adlı fəsillərdə hicran və saz anlayışları eyni bir məxrəc altına gətirilir. Səzbənd usta Tünüyə verilən sifariş əslinə sinədə yığılıb qalan qəm və nisgil dolu yaşantıları səsləndirmək üçün düşünülməsi maraqlı doğuran bir poetik tapıntı kimi diqqəti cəlb edir. Hüseyn Arif sonralar nəşr olunan şeir kitablarından birinə - “Ömür deyir...”¹⁰⁹ “Dillən Dilqəm eşqinə” adlı fəsildən bir parçanın daxil etməsi poema üzərində uzun müddət yaradıcılıq axtarırlarının aparıldığını əyani surətdə təsdiqləməkdədir. Poemanın onuncu fəslindən bir parça kimi verilən nümunənin əvvəlində verilən bir qeyd şairin başına gələn müsibətli günlərin ağrı-açıları ilə Dilqəm arasındakı kədər və nisgil dolu yaşantılarını dolğun şəkildə əks etdirməkdədir. Haqqında söhbət gedən qeydə nəzər salaq: “Vəfatından bir ay əvvəl Arif gözlərimə baxaraq dalgın, fikirli halda: Ata sən şair kimi özünü Dilqəmdə tapmışsan, onu bitirməyə tələs! – dedi.”¹⁰⁹ Şair Dilqəmi dağdan ağır dərd və möhnətinə bir ortaqlıq kimi seçməsi son dərəcə təsirli bir səhnəni göz önündə canlandırır. Kədər üstə köklənən misralardan məlum olur ki, iki ildir susan şair ilhamı yenə ehtizaza gətirə biləcək iki qüvvə və ünvan var: onlardan biri həyatdan nakam və faciəli surətdə getmiş Arifdir, o birisi isə qəm girdabına düşərək olan Dilqəmdir:

Bu gecə də yuxum ərsə çəkilib,
Yaranışdan sehlidi bu aləm.
Qabağında bir-birinə qarışan
Ya kitabdı, ya kağızı, ya qələm.
Fərqi nədi ulduza bax, aya bax.
Çəmənə bax, çiçəyə bax, çaya bax.
Tələ verən qismətə bax, paya bax
Ya həsrətdi, ya möhnətdi, ya da qəm.

Məndən ötrü nə sevinc var, nə həvəs,
Küçə qəfəs, həyat qəfəs, ev qəfəs,
Hüseynə ürəyini açan kəs
Ya Arifdi, ya Kərəmdi, ya Dilqəm.¹¹⁰

Əlbəttə, digər fəsillərlə müqayisədə haqqında bəhs edilən parça həcm etibarilə kiçik olmasına baxmayaraq dərin hüzn və psixoloji sarsıntı keçirən şairin həyəcan və qəlb ağrıları kifayət qədər ifadə etmək iqtidarındadır. Bu kədər dastanı həm şəxsi planda, həm də ümumxalq miqyasında yaşanan məqamların tarixçəsi bərdə bir elegiya kimi insan qəlbini böyük sənətkarlıqla rıqqətə gətirə bilir. Sənətin gücü də bundadır.

Xülasə

Məqalədə xalq şairi Hüseyn Arifin “Dilqəm” poemasının mövzusu, ideya sənətkarlıq xüsusiyyətləri bərdə geniş təhlil və ümumiləşmələr aparılır, XVIII əsrin sonları və XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb yaratması təxmin edilən Yəhya bəy Dilqəmin nisgilli həyat yolundan, bir sənətkar kimi xalqın yaddaşında dərin iz salan məharətini epik təsvir və təhkiyə üsulu ilə ifadə edən məqamlar üzərində geniş dayanılır. Aşıq Dilqəmin taleyinə, ömür və sənət yoluna belə maraqlı və münasibətin real təzahürü kimi qələmə alınan poemada onun şəxsi dərd və qayğıları xalqı düşünüb daşıdıran taleyüklü problemlər kimi bir məna kəsb etməsi məsələsi diqqət mərkəzinə çəkilir, sənətkar və

¹⁰⁸ Hüseynzadə H. Dilqəm (“Dilqəm” poemasından parçalar), Seçilmiş əsərləri, İki cildə, I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, s.182

¹⁰⁹ A. Hüseyn, Dillən Dilqəm eşqinə (10-cu fəsildən parça), Ömür deyir..., Bakı, “Gənclik”, 1981, s.109

¹¹⁰ Yenə orada, s.109